

Теоретичні підходи до дослідження інтелекту в геронтогенезі

Коваленко-Кобилянська І.Г.

Анотація. У статті розглянуто теоретичні підходи до дослідження інтелектуального розвитку в період геронтогенезу, відзначено, що названа проблема виражена в численних теоріях, низка положень яких передбачає наукові дискусії. Зазначено, що незважаючи на те, що проблема інтелектуального розвитку є однією з найбільш досліджуваних у сучасній психологічній науці, найменш дослідженими залишаються аспекти, пов'язані з розвитком інтелекту в період геронтогенезу і, зокрема, здатності людини до реалізації свого інтелектуального потенціалу в пізньому віці. Акцентовано увагу на необхідності мультинаукового підходу для вирішення означеної проблеми, в тому числі, з боку геронтологів і геронтопсихологів.

Аналіз наукових робіт, присвячених особливостям інтелектуального розвитку людини в завершальний період онтогенезу, дає можливість зробити висновок про те, що, вивчаючи специфіку інтелектуального розвитку людини в пізньому віці, значна частина дослідників, відзначаючи тенденцію до зниження інтелектуальних здібностей в онтогенезі, ігнорує факт соціальної депривації людей пізнього віку в сучасному суспільстві, який може справляти вирішальний вплив на реалізацію людиною свого інтелектуального потенціалу в період старіння і старості. Результати аналізу наукової літератури за зазначеною вище темою дають можливість зробити висновок про те, що, дослідники розглядають інтелект, насамперед, як інструмент для отримання нових знань, про що свідчать численні тести на IQ, частина з яких не тільки виключають визначення вербальних здібностей людини і загальний рівень її ерудиції, а й ігнорують теорії про типи нервової системи, визначаючи як фактор успішності виконання завдань жорстко обмежений час їх виконання.

Актуальність розглядуваної проблеми зумовлена демографічними змінами, вираженими в тенденції до збільшення частки людей

постпенсійного віку в соціумі і необхідністю, у зв'язку з цим, побудови суспільства психологічно комфортного співіснування для будь-якого віку.

Ключові слова: геронтогенез, інтелект, розвиток, теоретичні підходи, демографічні зміни.

Theoretical approaches to the scientific research of intelligence in gerontogenesis

I.G Kovalenko-Kobylanska.

Abstract. The article considers theoretical approaches to the scientific research of intellectual development during the period of gerontogenesis, it is noted that this problem is expressed in numerous theories, a number of provisions of which presuppose scientific discussions. It is noted that despite the fact that the problem of intellectual development is one of the most researched in modern psychological science, the least explored are the aspects related to the development of intellect during the period of gerontogenesis and, in particular, the ability of a person to realize his intellectual potential at a later age. Attention is focused on the need for a multidisciplinary approach to solve this problem, including by gerontologists and gerontopsychologists.

The analysis of scientific works devoted to the peculiarities of the intellectual development of a person in the final period of ontogenesis allows us to conclude that while studying the specifics of the intellectual development of a person in later life, a significant part of researchers, noting the tendency to decrease intellectual abilities in ontogeny, ignores the fact of social deprivation of people of late age in modern society that can have a decisive impact on realization of a person's intellectual potential during the period of aging and old age. The results of analysis of the scientific literature on the above topic allow us to conclude that, researchers consider the intellect, primarily as an instrument for acquiring new knowledge, as evidenced by numerous tests on IQ, some of which not only exclude the definition of a person's verbal abilities and the general level of his erudition, but also ignore theories about the types of nervous system, defining as a factor of tasks performance success the limited time of their performance.

The urgency of the problem under consideration is due to demographic changes, expressed in the tendency to increase the proportion of people of post-retirement age in society and the need, in this regard, to build a society of psychologically comfortable coexistence for all ages.

Key words: gerontogenes, intellect, theoretical approaches, demographic changes.

Теоретические подходы к исследованию интеллекта в геронтогенезе

Коваленко-Кобылянская И.Г.

Аннотация. В статье рассмотрены теоретические подходы к исследованию интеллектуального развития в период геронтогенеза, отмечено, что указанная проблема выражена в многочисленных теориях, ряд положений которых предполагает научные дискуссии. Указано, что несмотря на то, что проблема интеллектуального развития является одной из наиболее исследуемой в современной психологической науке, наименее исследованными остаются аспекты, связанные с развитием интеллекта в период геронтогенеза и, в частности, способности человека к реализации своего интеллектуального потенциала в позднем возрасте. Акцентируется внимание на необходимости мультинаучного подхода для решения данной проблемы, в том числе, со стороны геронтологов и геронтопсихологов.

Анализ научных работ, посвященных особенностям интеллектуального развития человека в завершающий период онтогенеза, позволяет сделать вывод о том, что, изучая специфику интеллектуального развития человека в позднем возрасте, значительная часть исследователей, отмечая тенденцию к снижению интеллектуальных способностей в онтогенезе, игнорирует факт социальной депривации людей позднего возраста в современном обществе, который может оказывать решающее воздействие на реализацию человеком своего интеллектуального потенциала в период старения и старости. Результаты анализа научной литературы по вышеуказанной теме позволяют сделать вывод о том, что, исследователи рассматривают интеллект, в первую очередь, в качестве инструмента к получению новых знаний, о чем

свидетельствуют многочисленные тесты на IQ, часть из которых не только исключает определение вербальных способностей человека и общий уровень его эрудиции, но и игнорируют теории о типах нервной системы, определяя в качестве фактора успешности выполнения заданий жестко ограниченное время их выполнения.

Актуальность рассматриваемой проблемой обусловлена демографическими изменениями, выраженными в тенденции к увеличению доли людей постпенсионного возраста в социуме и необходимостью, в связи с этим, построения общества психологически комфортного сосуществования для всех возрастов.

Ключевые слова: геронтогенез, интеллект, развитие, теоретические подходы, демографические изменения.

Постановка проблеми. Будучи складним інтегральним утворенням і результатом психічної активності, феномен інтелекту в розмаїтті своїх проявів є предметом вивчення різних напрямків психології. Для з'ясування закономірних і специфічних процесів інтелектуального розвитку людини в онтогенезі дослідники розробляли і продовжують розробляти численні гіпотези і теорії (Дж. Гальтон, Д. Векслер, Ч. Спірман, В. Штерн, Б.А. Ананьєв, С.Л. Рубінштейн, Л. Гуттман, Л. Терстоун, Ф. Вернон, Г. Гарднер, Р. Кеттел, Р. Стернберг, М. Андерсон, Дж. Дас, Е. Торндайк, М.Л. Смутьсон, М.О. Холодна та ін.), положення яких є темою для наукових дискусій. Значна різноманітність поглядів на розглядувану проблему є результатом відсутності в психологічній науці єдиного визначення поняття «інтелект». Існування великої кількості визначень цього поняття відображає різноманітність підходів (феноменологічний, генетичний, освітній, соціокультурний, інформаційний, функціонально-рівневий, регуляційний) до вивчення зазначеного феномену і, як наслідок, немає верифікованих тестів інтелектуального розвитку, які здатні визначити рівень всіх аспектів досліджуваного феномену. М.О. Холодна констатує, що поняття «інтелект» є

відкритим, і ситуацію в галузі його дослідження сучасною психологічною наукою і тією, яка їй передувала, визначає як драматичну [10].

Незважаючи на те, що проблема інтелектуального розвитку в онтогенезі досліджується досить широко, водночас найменш розробленими залишаються аспекти, пов'язані з розвитком інтелекту в період геронтогенезу і, зокрема, здатності людини до реалізації свого інтелектуального потенціалу в пізньому віці [6; 8; 10]. Складність вирішення проблеми особливостей інтелектуального розвитку в завершальному періоді онтогенезу зумовлена предметом дослідження, достовірно досягнути всі аспекти якого потрібно буде дослідникам майбутніх поколінь.

Актуальність проблеми дослідження специфіки інтелектуального розвитку в завершальному періоді онтогенезу – геронтогенезі, зумовлена демографічними змінами сучасності, які виражені тенденцією до збільшення частки людей постпенсійного віку в соціумі, і необхідністю у зв'язку з цим максимально повного використання інтелектуального потенціалу людини упродовж усього онтогенезу на благо суспільства, з одного боку, і побудови психологічно комфортного суспільства для людей різних поколінь – з іншого.

Мета статті – схарактеризувати теоретичні підходи до дослідження інтелектуального розвитку в період геронтогенезу.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Існуючі концепції особливостей розвитку інтелекту в період геронтогенезу представлені двома основними тенденціями. Одні дослідники (Д. Векслер, Д. Бромлей, Р. Кеттел та ін.), прихильники дефіцитарних теорій про безумовне зниження інтелектуального потенціалу в період геронтогенезу, не заперечують при цьому можливої варіативності процесу згасання психічних функцій і, як наслідок, інтелекту, інші – розглядаючи специфіку інтелектуального розвитку в зазначений період, спростовують тотожність термінів «інволюція» і «старіння» (М.Д. Александрова, Я. Стюарт-Гамільтон, М.Л. Смульсон, М.О. Холодна, Е. Голдберг та ін.). У різні періоди розвитку історичної науки

дослідники вказували на можливість активізації інтелектуального потенціалу людини за допомогою цілеспрямованої інтелектуальної роботи людини в цьому напрямку [1; 2; 3; 5; 7; 9].

Досліджуючи такі властивості інтелекту, як швидкість реакцій, всі дослідники відзначають зниження швидкості обробки інформації і збільшення часу реакції людини у постпенсійному періоді, але по-різному інтерпретують отримані результати. Прихильники дефіцитарних теорій акцентують увагу на природному зниженні інтелектуальних можливостей людини, що пов'язано із згасанням її психічних функцій, а дослідники, які відстоюють позиції можливості висхідного інтелектуального розвитку упродовж всього онтогенезу, відзначаючи деструктивні фізіологічні зміни, зазначають, що внаслідок фізичних обмежень можуть бути значно перебільшені вікові психологічні відмінності [9]. При дослідженні автономності інтелекту (рівня незалежності мислення від зовнішнього впливу), відзначають, що така властивість інтелекту значною мірою визначається ступенем усвідомленості проблеми і не корелює безумовно з віком людини [4; 5]. У психологічній науці недостатньо досліджень, які дають можливість визначити, наприклад, вікові зміни специфіки формування моделей майбутніх подій (прогностичної функції інтелекту) і ступеня впорядкованості мислення.

Відзначаючи деструктивні зміни в рухомому інтелекті в період геронтогенезу, дослідники вказують на збереження й актуалізацію кристалізованого інтелекту в пізньому віці [1; 7; 10]. В цілому, оцінюючи результати досліджень порівняння інтелектуальних особливостей людей різних вікових когорт, твердження про вікові відмінності не можуть бути прийняті як безумовно коректні внаслідок того, що вони не відображають повною мірою впливу на інтелектуальний розвиток людини соціально-економічних умов середовища проживання досліджуваних, які значно змінилися за 20-40 років і більше, винятками можуть бути лонгітюдні дослідження [6; 8; 9]. Таким чином, виникає питання про ефект когорти, що

значною мірою дає можливість вважати результати зазначених досліджень недостатньо верифікованими [9].

Основоположник сучасної геронтопсихологічної науки на пострадянському просторі М.Д. Александрова, заперечуючи конотацію терміна «геронтогенез» як безумовного віку інтелектуального згасання, стверджувала, що рівень обдарованості, освіти і активна інтелектуальна діяльність мають неабиякий вплив на висхідний інтелектуальний розвиток у період старіння і старості [1]. Б.А. Ананьєв, досліджуючи інтелект дорослих і виявляючи динаміку розвитку з урахуванням гендерних та вікових змін, спростовував ототожнення понять «старість» та «інтелектуальне згасання», стверджуючи у своїх роботах, що схожість між старою людиною і дитиною за нейродинамічними характеристиками є не більше як поверховим поглядом на проблему [2]. Зазначаючи, що домінування процесів інволюція-еволюція значною мірою корелює з особливостями соціокультурних умов процесу життєдіяльності людини, І.В. Давидовський також характеризував період старіння як адаптацію до нових умов взаємодії організм-середовище [5]. Будучи динамічним утворенням сукупності різних умов, соціокультурне середовище значною мірою сприяє інтелектуальній трансформації особистості, яка в тому числі детермінована індивідуальною варіативністю [6]. У цілому, нетотожність інтелекту людини в різні періоди онтогенезу може бути зумовлена тим, що для особистості в різні періоди її розвитку соціум визначає різні завдання, так, наприклад, для людини у віці 18-25 років основним завданням є здобування знань і умінь, професійне становлення [10]. Саме в цей період життя середньостатистична людина соціально мотивована до максимально повної реалізації свого інтелектуального потенціалу, що підтверджено результатами дослідження коефіцієнта інтелектуального розвитку, який у цьому віці представлений як максимальний [10]. У зрілому віці дослідники відзначають тенденцію до зниження інтелекту, що може бути зумовлено низкою причин, серед яких усталений спосіб життя, що певною мірою передбачає заміщення активної

психічної діяльності стереотипною з метою збереження психічної енергії індивіда. Така тенденція може збільшуватися прямо пропорційно віку і досягати апогею в період геронтогенезу, оскільки для людини постпенсійного періоду немає чітких вимог з боку соціокультурного оточення, які могли б гіпотетично сприяти розвитку її інтелектуального потенціалу.

Аналіз концепцій і теорій розвитку інтелекту дав можливість зробити висновок про те, що значна частина дослідників розглядає інтелект як інструмент до отримання нових знань [1, 7, 10]. При цьому не піддається сумніву той факт, що будь-який тест на визначення рівня інтелектуального розвитку людини здатний виявити сформованість тільки деяких, конкретної (конкретних) розумових операцій [8; 10]. Не заперечуючи впливу соціальної детермінанти на вектор інтелектуального розвитку людини, дослідники водночас активно використовують для діагностики інтелектуального потенціалу в період геронтогенезу тести на вимірювання інтелекту, частина з яких виключає можливість діагностування рівня розвитку вербальних здібностей і загальну ерудицію людини. Водночас слід зазначити, що для визначення рівня інтелектуального розвитку людини в період геронтогенезу використовують не коефіцієнт інтелектуальності (IQ), а коефіцієнт ефективності, відмінність у визначенні якого визначається тим, що замість середнього показника для цього віку використовують середній показник для віку максимальної продуктивності (18-25 років) [10]. Важливим деструктивним фактором для визначення інтелектуальних здібностей людини пізнього віку є також орієнтованість на жорстко обмежений час виконання завдань, що, певною мірою, заходить у суперечність з існуючими теоріями типів нервової системи.

Важливою детермінантою інтелектуального розвитку в період середнього і пізнього геронтогенезу є реальне усвідомлення людиною завершення свого життя у зв'язку з вичерпанням біологічного ліміту і очікування смерті, що впливає на активізацію висхідного (наприклад,

бажання залишити пам'ять про себе для нащадків) або спадного (відсутність мотивації до діяльності) інтелектуального розвитку в зазначеному віці залежно від індивідуальних специфічних особливостей особистості і її соціального контексту. Цей приклад ілюструє основну функцію інтелекту – адаптивність до зовнішніх і внутрішніх змін об'єктивної реальності, якщо розглядати адаптивність не в сенсі адекватної соціалізації, а в якнайширшому, відповідно до внутрішніх психологічних змін людини у зв'язку з виникненням складної екзистенційної проблеми, вирішення якої (з різним ступенем успішності) є обов'язковою умовою завершального періоду життя. У цьому контексті відбувається складна інтелектуальна робота з перетворення уявлень про нову реальність, що виникла, відповідно до морально-етичних установок старіючої або старої людини [6].

Висновки. Аналіз наукових робіт, присвячених особливостям інтелектуального розвитку людини в завершальний період онтогенезу, дає можливість зробити висновок про те, що, вивчаючи специфіку інтелектуального розвитку людини в пізньому віці, значна частина дослідників, відзначаючи тенденцію до зниження інтелектуальних здібностей в онтогенезі, недостатньо враховує соціальну детермінанту в реалізації людиною свого інтелектуального потенціалу в період старіння і старості, яка в сучасному суспільстві проявляється у вигляді соціальної депривації людей пізнього віку, що може справляти вирішальний вплив на висхідний інтелектуальний розвиток протягом усього онтогенезу, включаючи його завершальний етап – геронтогенез. Результати аналізу наукової літератури за зазначеною вище темою дає можливість зробити висновок про те, що, трансформуючи основну спрямованість інтелекту (адаптація до зовнішніх і внутрішніх динамічних процесів об'єктивної реальності), дослідники розглядають інтелект, насамперед, як інструмент до отримання нових знань, про що свідчать численні тести дослідження інтелекту, частина з яких виключають не тільки визначення вербальних здібностей людини і загальний рівень її ерудиції, а й ігнорують теорії про типи нервової системи,

визначаючи як фактор успішності виконання завдань жорстко обмежений час їх виконання. Спільною рисою для всіх існуючих теорій інтелекту є біологічна детермінанта, вплив якої неоднозначно трактується представниками дефіцитарних теорій і теорій можливості висхідного інтелектуального розвитку в період геронтогенезу.

Новітні дослідження, які відкрили фактор пластичності нервової системи, дають змогу по-новому оцінювати можливості інтелектуального потенціалу, розглядаючи його як умовно безмежний.

Важливою проблемою для вирішення специфіки інтелектуального розвитку (в тому числі в період геронтогенезу) є визначення співвідношення біологічної та соціокультурної детермінант, що виражаються в специфічних психофізичних особливостях індивіда і властивостях особистості. Дослідження зазначеної вище проблеми потребує мультидисциплінарного підходу, в тому числі з боку геронтологів і психогеронтологів.

Литература

1. Александрова М.Д. Проблемы социальной и психологической геронтологии /М.Д. Александрова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. – 136 с.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. –Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968 – 348 с.
3. Анцыферова Л.И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии / Л.И. Анцыферова. – М. : Изд-во „Институт психологии РАН”, 2006. – 510 с.
4. Голдберг Э. Парадокс мудрости. Научное опровержение "старческого слабоумия" / Э. Голдберг – М. : Смысл, 2003. – 384 с
5. Давыдовський І.В. Геронтологія / І.В. Давыдовский. – М. : Изд-во Медицина, 1966 – 300 с.
6. Коваленко-Кобылянская И.Г. Социальные установки как регуляторный фактор интеллектуального развития личности в период

геронтогенеза /И.Г. Коваленко-Кобылянская//Sciences of Europe/ – Praha, Czech Republic, 2016. Vol. 4, 9(9) – pp.27-31.

7. Смульсон М. Л. Интеллект і ментальні моделі світу / М. Л. Смульсон // Наукові записки. Серія “Психологія і педагогіка”. Темат. вип. “Сучасні дослідження когнітивної психології”. – Острог, 2009. – Вип. 12. – С. 38–49.

8. Смульсон М.Л. Розвиток у старості: завдання, специфіка, ризику / М.Л.Смульсон // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2012. – Вип. 30(33). – С.186 – 196.

9. Стюарт-Гамильтон Я. Психология старения /Я. Стюарт-Гамильтон. – СПб.: Питер, 2002. – 256с.

10. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования /М.А. Холодная. – Томск: Изд-во Томск. ун-та; М.: Изд-во «Барс», 1997. — 392 с.

References

1. Aleksandrova M.D. (1974). Problemy social'noj i psihologicheskoy gerontologii [*Problems of social and psychological gerontology*] – L.: Izd-vo Leningr. un-ta [in Russian].

2. Anan'ev B. G. (1968). Chelovek kak predmet poznaniya [*Man as the object of cognition*]. –L. : Izd-vo Leningr. un-ta. [in Russian].

3. Ancyferova L.I. (2006). Razvitie lichnosti i problemy gerontopsihologii [*The development of the personality and the problems of gerontopsychology*]. – М. : Izd-vo „Institut psihologii RAN” [in Russian].

4. Goldberg Je. (2003). Paradoks mudrosti. Nauchnoe oproverzhenie "starcheskogo slaboumija" [*The Wisdom Paradox: How Your Mind Can Grow Stronger As Your Brain Grows Older*]– М. : Smysl. [in Russian].

5. Davydovs'kij I.V. (2003). Gerontologija [*The gerontology*]. – М. : Izd-vo Medicina. [in Russian].

6. Kovalenko-Kobyljanskaja I.G. (2016). Social'nye ustanovki kak reguljatornyj faktor intellektual'nogo razvitija lichnosti v period gerontogeneza [Social attitudes as the regulatori factor of the intellectual development of the individual in the period of gerontogenesis]. *Sciences of Europe/ – Praha, Czech Republic*. Vol. 4, 9(9) – pp.27-31.
7. Smul"son M.L. (2012). Intel'ekt i mental"ni modeli svitu [Intellect and mental models of the world]. *Naukovi zapysky. Seriya "Psichologhiya i pedahohika"*. *Tematychnyj vypusk "Suchasni doslidzhennya kohnityvnoyi psichologhiyi"* – Ostroh : Vyd-vo Nacional"noho universytetu "Ostroh", (Vol. 12, pp. 38 – 49. [in Ukrainian].
8. Smul"son M.L. Rozvytok u starosti: zavdannya, specyfika, ryzyky [The development in the old age: tasks, specifics, risks]. *Naukovi studiyi iz social"noyi ta politychnoyi psichologhiyi* : zb. statej / NAPN Ukrayiny, I-nt social"noyi ta politychnoyi psichologhiyi. – K. : Mileniumю. (Vol. 30(33), pp. 186 – 196). [in Ukrainian].
9. Stjuart-Gamil'ton Ja. Psichologija starenija (2002) [*The Psychology of Ageing*] – SPb.: Piter. [in Russian].
10. Holodnaja M.A. Psichologija intellekta: paradoksy issledovanija (1997) [*Psychology of the intellect: the paradoxes of research*] – Tomsk: Izd-vo Tomsk. un-ta; M.: Izd-vo «Bars». [in Russian].

Відомості про автора

Коваленко-Кобилянська І.Г. кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України.

Kovalenko-Kobylanska I.G. PhD in Psychology Sciences , senior researcher of the Department of Modern Information Technologies of Education, G.S. Kostyuk Institute of Psychology, NAPS of Ukraine.